

аспірант Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті розкриваються деякі аспекти правосвідомості як показника ефективності механізму правового регулювання, правотворчості, правозастосування, функціонування і розвитку правової системи. Розглянуті різні підходи до правової психології. На підставі зробленого аналізу запропоновано визначення правової психології як структурного елемента правової свідомості. Також розглянута проблематика правової психології як структурного елемента правосвідомості, як одного з показників внутрішнього механізму регулювання поведінки людей у юридично значущих ситуаціях, як сукупності емоційних процесів, що, у свою чергу, є неодмінним компонентом і повсякденної, і наукової правосвідомості.

Ключові слова: правосвідомість, структурний елемент правосвідомості, правова психологія.

В статье раскрываются некоторые аспекты правосознания как показателя эффективности механизма правового регулирования, правотворчества, правоприменения, функционирования и развития правовой системы. Рассмотрены различные подходы к правовой психологии. На основании сделанного анализа предложено определение правовой психологии как структурного элемента правового сознания. Также рассмотрена проблематика правовой психологии как структурного элемента правосознания, как одного из показателей внутреннего механизма регулирования поведения людей в юридически значимых ситуациях, как совокупности эмоциональных процессов, что, в свою очередь, является обязательным компонентом и повседневного, и научного правосознания.

Ключевые слова: правосознание, структурный элемент правосознания, правовая психология.

The article deals with some aspects of justice, as an indicator of the effectiveness of the regulation, law-making, law enforcement, operation and development of the legal system. It was considered different approaches to legal psychology. On the basis of analysis it was offered the definition of legal psychology as a structural element of legal consciousness. Also we considered the problems of legal psychology as a structural element of justice as one of the indicators of internal mechanism for regulating behavior in legally relevant situations as a set of emotional processes, which in turn is an essential component as everyday and scientific conscience.

Key words: conscience, structural element of conscience, legal psychology.

Постановка проблеми. Право звернено головним чином до волі людини, оскільки саме ця сторона психічної діяльності індивіда отримує безпосереднє вираження в його свідомій діяльності. Правова свідомість являє собою не тільки сукупність певних знань про правові норми, закони, які існують у суспільстві і суспільних відносинах, які, у свою чергу, регулюються цими нормами і законами, вона представляє також сукупність певних почуттів і

емоцій, що виникають з приводу цих норм, законів і відносин. Отже, правосвідомість охоплює цілу систему правових вимог до тих чи інших факторів, які безпосередньо пов'язані з фіксуванням і закріпленням правових норм.

Потреба суспільства у правовому регулюванні суспільних відносин, у правовій регламентації поведінки людей є перш за все соціальною потребою у правосвідомості. Основним, базовим ком-

понентом правової свідомості є насамперед знання про те, що є право саме в цьому конкретному суспільстві тощо.

Правосвідомість містить у собі різні елементи, які утворюють її структуру (правову психологію та правову ідеологію). Лише тоді правотворча і правозастосовна діяльність стає ефективною, коли в цих процесах, поряд з потужними, здатними до самоорганізації засадами, пріоритетне місце займає і свідоме. Отже, з'ясування місця й ролі правової психології в структурі правосвідомості дає можливість для вивчення тенденцій розвитку правосвідомості у повному обсязі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правосвідомість досліджується сьогодні в різних напрямках, але багато теоретичних положень, у тому числі і поняття правової психології як структурного елементу, залишаються дискусійними і недостатньо дослідженими. Так, тривалий час вивчення правової свідомості у науці зводилося лише до формального виділення структурних рівнів, до схематичного позначення елементів його змісту. Окремі проблемні питання вивчалися різними спеціалістами в різних галузях науки в тій чи іншій мірі, наприклад В. Ю. Шепітьком, І. А. Лихачовим, А. В. Мещеряковою, М. Г. Хаустовою та ін.

Викладення основного матеріалу. Правосвідомість виробляє відношення суспільства до існуючих норм права. У ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було, що виражене у ставленні до права минулих років, і яким має бути – у ставленні до майбутнього права.

Правосвідомість є одним з найважливіших чинників праворозуміння [1, с. 532–548], розвитку права і правореалізації [2, с. 69]. Це пояснюється здатністю накопичувати знання про чинне, бажане або минуле право, критично оцінювати правову дійсність, орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях.

Правосвідомість як різновид суспільної свідомості є складним і багаторівневим явищем, який потребує постійного діагностування. Вона містить у собі різні елементи, які утворюють її структуру, розгляд якої є важливим у зв'язку зі змінами, які спіткали сучасну правову дійсність. Злам усталених стереотипів у філософсько-правовій науці, докорінне реформування законодавчої бази стали факторами, які змінили саме уявлення про елементи правосвідомості. Ця проблема дала поштовх для подальшого дослідження негативних чинників, що знижують ефективність правореалізації та пошуку шляхів їх подолання.

Розвинена правосвідомість виступає важливою гарантією прав і свобод людини і громадянина. Яскравим прикладом є те, що вирішальною є роль правосвідомості на стадії реалізації права. У праві загальними тенденціями є така закономірність: від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людей у суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою й небезпечною. Правомірність – це внутрішній особистісний механізм регулювання поведінки (діяльності) людей у юридично значущих ситуаціях [3, с. 23].

Розуміння того, що правосвідомість якнайтісніше пов'язана із самою ідеєю права, дозволяє вийти на більш широку проблематику. Правові ідеї про свободу особи, про рівність та справедливість завжди служили мірилом людської поведінки, а потім отримали законодавче визнання в цивілізованому світі. Усвідомлення соціальної цінності особистості, індивідуальних прав, їх природного характеру – уже свідчить, що законодавство кожної держави, що вважає себе демократичною, зобов'язане визнавати, дотримуватися і гарантувати загальні права та свободи людини і громадянина.

Структурність – невід'ємна властивість всіх реально існуючих систем. Правосвідомість також може бути розгляну-

та як система, що має певну будову і внутрішню форму організації, система, яка виступає як єдність стійких закономірних взаємозв'язків між її елементами. М. Г. Хаустова, наприклад, також зазначає, що за своїм змістом правосвідомість є складним системним правовим явищем, яке займає важливе місце і в правотворчості, і в правозастосуванні, впливаючи на функціонування та розвиток усієї правової системи [4, с. 72].

Загальновідомо, що правосвідомість є формою ідейно-психологічного відображення та освоєння правової дійсності через систему нормативно-оціночних уявлень і суджень людей про природу й закономірності правових явищ. Як складне явище правового життя суспільства, вона має свою внутрішню структуру, що включає в себе **правову ідеологію та правову психологію**. Отже, без з'ясування структури правосвідомості, місця в ній правової психології та її ролі в житті суспільства неможливо уявити собі і тенденції розвитку правосвідомості.

Розвиток структурних компонентів правосвідомості зумовлений багатьма факторами. Правова психологія – характеристика психологічної сторони правосвідомості, тобто тієї галузі суспільної та індивідуальної свідомості, в якій відображається явище правового життя.

Слід зазначити, що це питання на сьогодні залишається дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, адже усталеного поняття не існує. Це дає підстави говорити про те, що правосвідомість є поєднанням певних форм та рівнів, які включають низку елементів. Розвиток структурних компонентів правосвідомості зумовлений багатьма чинниками політико-правового, суспільно-економічного та морально-релігійного характеру. У свою чергу, правова психологія демонструє загальносуспільне ставлення до права [5, с. 99].

Якщо теоретична правова свідомість і правова ідеологія були так чи інакше постійно в полі уваги теоретиків, то цього не можна сказати стосовно правової

психології. Усе це свідчить про те, що проблематика аналізу правової психології є надзвичайно важливою як для теорії права, так і для всіх наук, предметом вивчення яких є суспільні відносини і поведінка людей в суспільстві, тобто соціології, соціальної психології тощо.

Розглядаючи правову психологію як структурний елемент правосвідомості, потрібно перш за все відокремити її від суміжних понять, які використовуються у психологічних науках. Наприклад, за визначенням В. Й. Бочелюка, «правова психологія – розділ юридичної психології, де вивчаються психологічні аспекти правотворчості й правореалізації, психологічні закономірності й механізми правової соціалізації особистості, розвиток правосвідомості і її дефекти» [6, с. 38]. У свою чергу, юридична психологія – «галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин» [6, с. 18]. Тобто в психологічних науках термін «правова психологія» використовується для визначення галузі науки, предметом якої, поряд з іншими, є закономірності розвитку правосвідомості та відповідно і правової психології в першому значенні як структурного елементу правосвідомості.

Сучасна наука накопичила все ж таки безліч різноманітних підходів і до розуміння правової психології. У подальшому це питання стало визначальним у цій сфері і трансформувалося у ряд окремих наукових проблем. Це обумовлено універсальністю проблеми, тому сьогодні вона розробляється в основному з позицій філософії, соціології та юриспруденції. Однак загальноприйнятої характеристики та визначення елементів її структурно-функціональної моделі не існує.

Для з'ясування поняття правової психології слід зупинитися на понятті **психології** як такої. Психологія (від грецького ψυχή (psyché) – душа, дух; λόγος (logos) – вчення, наука) – наука, що вивчає психічні явища (мислення, по-

чуття, волю) та поведінку людини, пояснення яких знаходимо в цих явищах.

Довгий час у літературі була досить поширена думка, що взагалі не існує ніякої суспільної і правової (зокрема) психології, що самі ці поняття (правова психологія, суспільна психологія) антинаукові і є вигаданими винаходами науки.

Правова психологія як феномен суспільної свідомості досі залишається на периферії наукової уваги філософів, соціологів, психологів та юристів. Теорія правової психології достатньою мірою не досліджена сучасною юридичною наукою. Окремі положення значно застаріли. Багато теоретичних висновків потребують уточнення та подальшого розвитку. Більшість вчених розглядають її лише в контексті вивчення правосвідомості як особливого виду соціального відображення. Тому самостійним об'єктом вивчення цей феномен майже не виступає. Цікавим є факт, що для радянської правової традиції, наприклад, було характерно зневажливе ставлення до правового почуття [7, с. 203].

Досить вдало, на наш погляд, наприклад, дали визначення правової психології С. О. Комаров і О. В. Малько, які вважають, що правова психологія є вираженням психічного ставлення людини до права і правових інститутів і включає такі елементи, як: а) суспільний інтерес; б) мотиви діяльності певних соціальних груп, що впливають з їх місця у структурі суспільства; в) психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання; г) уявлення про право вироблені під впливом їх психічного складу; д) почуття, емоції, настрої пов'язані з правом; е) способи формування настроїв, почуттів, емоцій тощо [8, с. 295].

Ученими вироблена досить значна кількість дефініцій, але багато з них носять односторонній характер, торкаються лише частини проблеми, тобто не спрямовані на забезпечення розумного балансу. Простежується, що в нашій літературі склалися протилежні точки зору з цієї проблематики.

Найчастіше проблематика і питання правової психології охоплює такі питання, які вдало висвітлені в роботах відомого криміналіста В. Ю. Шепітька. Він зазначає, що діяльність правоохоронних і правозастосовних органів передбачає необхідність використання психологічних знань, що психологічна наука перебуває у стадії формування і становлення, і також вказує на таку проблему, як участь у вирішенні справи такого фахівця з вузького профілю психологічної науки [9, с. 36–37]. Та вивчення правової психології цим автором носить більш односторонній характер, а саме охоплює тільки кримінологічні кола проблем дуже вузького профілю.

У той же час І. А. Лихачов на противагу такому підходу зазначає, що правова ж психологія виступає як така, що природно складається в реальній життєдіяльності людей, вплетена в їх конкретні дії і вчинки, як відображення об'єктивної необхідності в правовій регуляції соціальних взаємодій, а також змісту самих правових відносин, а не тільки з точки зору, наприклад, психології допиту тощо. Тобто як така, яка реально функціонує в практичній життєдіяльності в більш широкому колі питань. Цей підхід, зазначає автор, до проблеми орієнтує наукове пізнання в більшій мірі, ніж загальноприйняте рівневе трактування співвідношення правової психології та ідеології у структурі правосвідомості, що має для суспільства безпосереднє практичне значення [10, с. 22].

А. В. Мещерякова, у свою чергу, зазначає, що під правовою психологією (як складовою частиною правосвідомості) розуміється сукупність стійко сформованих (сформованих), а також продовжуваних (під впливом правових та інших життєвих) чинників, які розвиваються, удосконалюються, видозмінюються в усвідомлених психологічних утвореннях, станах (емоціях, почуттях, переконаннях, звичках, очікуваннях, переживаннях, розчаруваннях), пов'язаних з волею індивіда, які безпосередньо оцінюють правотвор-

чість, конкретні закони та інші нормативно-правові акти, окремі правові норми, сферу реалізації правових норм і інші сторони юридичної практики, включаючи правозастосовну і правоохоронну діяльність, і обумовлюють становлення у конкретного індивіда необхідних мотивів, моделей, установок, намірів відповідної правової поведінки в процесі повсякденної життєдіяльності. Правова психологія, на думку автора, є та сукупність психологічних утворень, властивостей і компонентів, які обумовлюють становлення в індивіда необхідних мотивів і установок відповідної правової поведінки, що впливає з правових почуттів та емоцій.

Також авторка зазначає, що правову психологію не слід зводити до нижчого стихійного рівня правосвідомості, оскільки вона аж ніяк не ірраціональна і безідейна. Вона неодмінно (у тій чи іншій мірі) включає в себе і певні штрихи, елементи правової ідеології, заломлені у вірування, установки, звички, переживання, емоції, почуття. Напряму стикаючись з юридичною дійсністю, правова психологія дозволяє постійно, непомітно, але в деталях і реальній конкретиці оцінювати закони, правові норми, правову поведінку, інші явища юридичної практики [11, с. 13–14].

Також цікавою і важливою є думка Є. Ю. Семенова. У своєму дослідженні автор зазначає, що правова психологія відіграє значну роль у правозастосовному процесі і в реалізації правових норм, у повсякденній поведінці. Більше того, як зазначає автор, вона є основним показником мотивації правозастосовної поведінки особи і безпосередньо впливає на рішення, яке приймає суб'єкт по конкретній справі. Автор у своєму дослідженні приходить до наступних висновків: правова психологія не зводиться ні до емоційної сторони правової свідомості, ні до якого-небудь її рівня, ні до буденної, ні до практичної свідомості, а являє собою особливий спосіб, форму прояву правової свідомості в цілому; правова психологія є суб'єктивною під-

ставою прийняття рішення як інтелектуальної діяльності тощо [12].

Отже, правова психологія – це не застигла, а динамічна система елементів, яка відбиває все розмаїття форм руху правової матерії. Правова психологія відноситься до числа явищ, структура яких не може бути розкрита в одній площині.

Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову реальність, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється у почуттях, емоціях, настроях членів суспільства щодо права, відображає його не узагальнено, а конкретизованим чином.

Ставлення до права часто визначається різними поглядами, бо однобічний підхід до права не дає можливості повністю зрозуміти його сутність і роль у житті суспільства.

Крім того, простежується, що правова психологія є також наукою, яка вивчає відображення у свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості і повинна досліджуватися через призму її особливостей.

Це дає підстави говорити про те, що об'єктом психологічної науки є психіка особистості як властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності.

Якщо розуміти правову психологію як сукупність емоційних процесів, то, дійсно, вона є неодмінним компонентом і повсякденної, і наукової правосвідомості. У випадку тлумачення правової психології як специфічного сполучення раціональних й емоційних компонентів її слід розглядати як відносно самостійний елемент правосвідомості.

Характеризуючи елементний склад, дослідники зазвичай вирізняють найрізноманітніші набори компонентів, що відображає різні їх підходи до розуміння цих елементів.

Результатом психологічного впливу права стає формування образу права, тобто узагальненої, емоційно забарвленої форми відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закони, методах їх проведення в життя, що в аспекті практики має науково-практичне значення.

Людина – продукт того середовища, де вона живе. Буття визначає свідомість. Тільки вивчивши це середовище, ми можемо зрозуміти дію людини. Тобто студіювання психології треба базувати на дослідженні поведінки людини в оточенні [13, с. 5].

Психологічний вплив пов'язаний з формуванням певного ставлення особистості до чинного законодавства. Це ставлення може бути позитивним, і в цьому випадку можна говорити про потенційну психологічну спрямованість особистості на правомірну поведінку. Але воно може бути і негативним, і тут, в кращому випадку, слід говорити про потенційну психологічну спрямованість особистості на правомірну поведінку, а в гіршому – на неправомірну.

Слід також зазначити, що психологічний вплив права не можна обмежувати лише межами особистісного рівня. Людина протягом свого життя постійно перебуває в тісному соціальному взаємозв'язку з членами сім'ї, трудового колективу, інших соціальних груп, які роблять значний вплив на формування її психологічної установки.

Правова психологія є також наукою, що вивчає відображення у свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості. Право представляє основну форму соціального регулювання, яке забезпечує впорядкованість життєдіяльності суспільства. З історії відомо, що право виникло у зв'язку з розшаруванням суспільства на класи за виниклої необхідності надання вільній людині певних дозволів та впорядкування її соціальної активності.

У правовій психології право виступає як фактор упорядкування особис-

тих інтересів із суспільною необхідністю, іншими словами, як чинник соціальної регуляції індивідуальної поведінки. Право також відображає особливості поведінки людей у конкретному історичному періоді.

У сучасній ситуації правова психологія розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості і доцільності. Вчинки людей розглядаються в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства – це соціально належне, у той час як несправедливими і аморальними є беззаконня і свавілля. Особливо підкреслимо, що загальнообов'язкову силу здатна придбати тільки та правова норма, яка може виконувати функцію норми соціальної, іншими словами, відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдської поведінки. Саме тому соціально-важливими аспектами є престиж права, солідарність особистості з прийнятими законами, правова соціалізація особистості.

Будучи суміжною наукою між психологією й правознавством, правова психологія залишається психологічною дисципліною, – її теоретична основа складається в закономірностях й особливостях психіки людини; специфічні лише додаток, облік і використання цих закономірностей й особливостей людського поведіння: правова психологія розглядає їх стосовно сфери правової регуляції.

Слід також звернути увагу на те, що дослідження в області правової психології синтетичні – психічні закономірності тут співвідносяться із правовими постулатами, нормами матеріального й процесуального права.

Крім тих практичних областей, для яких може бути корисна психологія, існує велика група теоретичних дисциплін, що вивчають духовне життя людини. У сукупності своїй ці дисципліни належать до так званого гуманітарного знання; це такі як: історія, правознавство, наука про релігію, про мову, про

мистецтво, а також нормативна – етика, логіка, естетика. Ми бачимо, з якими застереженнями і в яких межах можна трактувати застосування психології до цих областей знання, але що таке застосування можливе – не підлягає ніякому сумніву. Це визнано і навіть практично засвоєно багатьма представниками гуманітарних наук. Утім і в цьому середовищі знайдеться чимало людей, які цілком задовольняються психологією просто здорового глузду і заперечують право теоретичної науки про дух судити про питання їхньої спеціальності [14, с. 4].

Отже, підводячи підсумок, можна сказати, що правова психологія як наука вивчає психічні закономірності психологічних знань, які застосовуються в області правового регулювання й юридичної діяльності. Правова психологія як структурний елемент правосвідомості відображає оцінки, почуття, настрої, емоційне сприйняття – «справедливе» або «несправедливе», «хороше» або «погане». Правова психологія займає значний обсяг у структурі повсякденної правосвідомості, хоча ототожнювати ці поняття не можна. У свою чергу, чуттєві елементи правосвідомості сприяють або гальмують поширення тих чи інших юридичних ідей.

Емоційна сторона правової свідомості (емоції, почуття, настрої) в силу різних підстав є найменш дослідженою, але при цьому роль емоційної сфери в структурі правової діяльності найбільше служить предметом різного роду спорів.

Крім того, простежується, що в нашій літературі склалися протилежні точки зору з цієї проблематики, однієї з яких відповідає невірна, на наш погляд, позиція, яка полягає в рішучому запереченні як постановки самої проблеми, так і наукової спроможності понять «правової емоції», «почуття», «настрою».

Також важливо є те, що саме в аспекті практики має науково-практичне значення аналіз правової психології (емоційної сторони правової свідомості).

Право, як і правосвідомість, моральність представляють продукти несвідомо-

мо-вдалого соціального пристосування до блага і процвітання духовно-культурного виховання людства [15, с. 39].

Право і психологія – це дві окремі дисципліни, але мають вони багато спільного. У той час як мета психології це зрозуміти поведінку людей і цілі закону, регулювати його, то обидва поля роблять все ж таки припущення про те, що змушує людей діяти так, як вони роблять. Законодавець не може зобов'язати людину відчувати або мислити так чи інакше, але може зобов'язати діяти певним чином або зобов'язати утримуватися від певних дій. Інакше кажучи, об'єктом права є насамперед поведінка дії, вчинки людей, а не їх думки, почуття і настрої. Та не можна не брати до уваги те, що воно звернене головним чином до волі людини, воно може встановлювати санкції тільки за протиправні дії (або бездіяльність), але не за думки, настрої і почуття. Цю обставину мав на увазі К. Маркс в «Нотатках про новітню пруської цензурної інструкції»: «Закони, які роблять головним критерієм не дії як такі, а образ думок діючої особи, – це не що інше, як позитивні санкції беззаконня» [16]. Та зменшення ролі емоційної сторони життя суспільства, думок, почуттів і настроїв з боку законодавця, держави унеможлиблює максимальну ефективність діяльності.

Висновок. Правосвідомість є чинником, який забезпечує ефективність механізму правового регулювання, займає важливе місце і в правотворчості, і в правозастосуванні, впливає на функціонування та розвиток правової системи в цілому. Вона є внутрішнім (особистісним) механізмом регулювання поведінки людей у юридично значущих ситуаціях. В аспекті практики має науково-практичне значення проблематика з'ясування структури правосвідомості, місця в ній правової психології та її ролі в житті суспільства. Уявляється, що має існувати єдиний підхід до інституту правової психології як структурного елементу правосвідомості, та на практиці явно відсутній баланс між обома

компонентами правосвідомості з наукової точки зору, зокрема.

На підставі зробленого аналізу визначення правової психології як структурного елементу правової свідомості наступне – це структурний елемент правосвідомості (поряд із правовою ідеологією), складноструктурована сукупність правових цінностей, установок, емоцій, почуттів, мотивів, настроїв щодо правових явищ минулого, сучасності та майбутнього, що формуються під впливом

досвіду особи, соціальної групи, суспільства в цілому.

В аспекті цієї проблематики ці питання мають актуальність і наукове значення. Тому в найбільш загальному вигляді можна зазначити, що правова психологія є також наукою, що вивчає відображення у свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості, що не можна не врахувати у вимірі ефективності.

Література

1. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 583 с.
2. Кудрявцев В. Н. Право и поведение : монография / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 192 с.
3. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук / М. Є. Черкас. – Х. : [б. в.], 2010. – 207 с.
4. Хаустова М. Г. Правосвідомість у структурі правової системи / М. Г. Хаустова // Проблеми правознавства та правозахисної діяльності. – 2005. – № 1. – С. 68–79.
5. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія / Ю. Ю. Калиновський // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2010. – № 5. – С. 92–100.
6. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. / В. Й. Бочелюк. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – С. 38.
7. Сабо И. Основы теории права : пер. с венг. / И. Сабо. – М. : Прогресс, 1974. – 272 с.
8. Теория государства и права : учебник / под ред. С. А. Комарова, А. В. Малько. – М. : НОРМА – Инфра, 2003. – 448 с.
9. Шепітько В. Ю. Проблеми використання психологічних знань у кримінальному процесі / В. Ю. Шепітько // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. – Х. : Право, 1998. – 295 с.
10. Лихачев И. А. Правовая психология: понятие, структура и ее место в системе правовых и политических отношений : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 09.00.11 / И. А. Лихачев ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 1999. – 24 с.
11. Мещерякова А. В. Проблемы правовой психологии курсантов вузов МВД России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Мещерякова. – Волгоград, 1999. – 26 с.
12. Семенов Е. Ю. Влияние правовой психологии на принятие правовых актов субъектами правоприменения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Семенов Евгений Юрьевич. – М., 2007. – 25 с.
13. Судомир О. К. Короткий курс судової психології та психопатології для працівників дізнання, слідства, суду / О. К. Судомир. – Х. ; К. : Медвидав, 1932. – 154 с.
14. Ложь и свидетельские показания : сб. науч. тр. / под ред. О. Б. Гольдовского. – М. : Тип. И. Н. Холчев и К, Б. г. – 264 с.
15. Михайлов П. Е. Психологическая теория права пред судом русской юриспруденции / П. Е. Михайлов. Вып. II. Критика проф. Р. М. Орженцкого. – СПб., 1910. – 40 с.
16. К. Маркс и Ф. Энгельс. Афоризмы и цитаты о науке [Электронный ресурс] // Соч. – Т. 37. – С. 417. – Режим доступа: http://www.detskiysad.ru/aforizm/citaty_o_nauke.html. – Заголовок с экрана.